

ՊՐՕՖ. Վ. Վ. ԲՕԼՕՏՕՎ

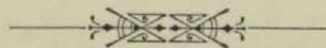
ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Ռուսերէնից թարգմանեց

ԱՐՏԱԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՍՄԲԱՏԵԱՆ

Արտատպած «Արարատ» ամսագրից

Վ. Ա. Ղ. Ա. Ր. Շ. Ա. Պ. Ա. Տ.

Էլեքտրաշարժ Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի

1 9 1 1

Проф. В. В. БОЛОТОВЪ

ИСТОРІЯ ЦЕРКВИ

Въ Періодъ Вселенскихъ Соборовъ

Христiанское чтеніе

за 1911

С. Петербургъ

Типографія М. Меркушова, Невск. пр. № 8

1911

ԵՐԿՈՒ ՌՕՄԲ

Հանգուցեալ Պատ. Գ. Գ. Բոյնսովը որպէս իկեղեցական գրականութեան մէջ յատկապէս տեղ է զբաղում իկեղեցական պատմութեան վերաբերեալ իւր աշխատութիւններով։ Ներկայ Բարձրանութեան ևս պատկանում է նրան և է Տիեզերական Պատմութեան վերաբերեալ իւր գրականութիւնները։

ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐԻ ՁՐԶԱՆՈՒՄ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Հանգուցեալ Պրօֆ. Վ. Վ. Բօլօտովը ռուսաց եկեղեցական գրականութեան մէջ շատ յարգի տեղ է գրաւում՝ եկեղեցական պատմութեան վերաբերեալ իւր աշխատութիւններով։ Ներկայ թարգմանութիւնն ևս պատկանում է նրան և է Տիեզերական Ժողովների շրջանի եկեղեցու պատմութեան վերաբերեալ նրա դասախօսութիւնների ժողովածուն, որ տպագրուել սկսուեց «Христианское чтение» ամսագրի մէջ այս տարուայ փետրուարի համարից սկսած։ Հանգուցեալ Պրօֆեսսորի այս աշխատութեան նախորդ մասը, որ մի մեծ հատոր է կազմում և ամփոփում է եկեղեցու պատմութիւնը մինչև Կոստանդին Մեծը, մենք բաց ենք թողնում և սկսում յատկապէս այս շրջանից, որովհետև քրիստոնէութիւնն միայն այս շրջանում պետական կրօն դառնալով արագութեամբ աճում, բարգաւաճում և իւր զարգացման գագաթնակէտին է հասնում։ Այդ շրջանի եկեղեցական կեանքն առաջ է բերում և՛ հակառակորդներ, և՛ դաւանաբանական վէճեր, որոնց վերջնական լուծման համար կարիք է զգացւում ընդհանուր՝ «Տիեզերական» կոչուած Ժողովները գումարելու։ Այդ Տիեզերական Ժողովների մէջ թէ՛ ներքուստ՝ եկեղեցական կեանքի առաջ բերած բոլոր կնճռոտ հարցերն են լուծւում և դաւանաբանօրէն պարզաբանւում ու վերջնական հաստատութիւն գտնում և թէ՛ արտաքուստ՝ եկեղեցու և եկեղեցականների համար որոշ կարգ ու կանոն է մշակւում և սահմաններ գծւում, որոնց մէջ եկեղեցու կեանքի զարգացումը պիտի անսայթաք շարունակուէր։

ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ

ԺՈՂՈՎՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Այս շրջանով մենք մտնում ենք եկեղեցական կեանքի մի նոր կազմակերպութեան մէջ, որ շատ մօտ է մինչև այսօր գոյութիւն ունեցող կազմակերպութեանը: Նախորդ շրջանի եկեղեցական կեանքի իրական կողմը, գործունէութեան շրջանակը իրենց մանրամասնութիւնների մէջ մեզ համար շատ էլ պարզ և դիւրամբոնելի չեն. — նահատակների արիւնով կազմուող մի նոր եկեղեցի, հալածուած, մերժուած, իրաւաբանօրէն չընդունուած և միևնոյն ժամանակ այնպիսի կեանքով ապրող մի հասարակութիւն, որն իւր համայնական կեանքի արտայայտութիւններին աշխատում է, որքան կարելի է, աւելի հասարակական կերպարանք տալ, որով և մեր առաջ ներկայանում է իբրև խիստ իւրատեսակ, արտակարգ երևոյթ ներկայացնող մի կազմակերպութիւն: Այն հետաքրքրութիւնը, որ զարթեցնում է յետագայ եկեղեցական պատմութիւնը, — այնքան բարոյական բնաւորութիւն չէ կրում, որչափ գործնական — դրական: Այս շրջանում եկեղեցական կեանքը ընդունում է աւելի սովորական կերպարանք, շատ հեշտութեամբ ամփոփւում է առօրեայ փորձերով ստեղծուած արտայայտութիւնների մէջ: Այս շրջանը միջնորդ դեր է կատարում — միայն ոչ ժամանակագրական տեսակէտից, — յետագայ եկեղեցական կեանքի և նրա հին շրջանի մէջ: Այս շրջանի եկեղեցու խիստ եռանդուն կեանքը կենդանի կերպով է պատկերացնում նախորդ շրջանը. սակայն նա զարգանում է այնպիսի արտաքին յարաբերութիւնների մէջ, որոնք ընդհանուր էին ներկայ շրջանին: Նոր ձևերի, և հին բովանդակութեան ու ոյժի այս զու-

գորդութիւնը խիստ ծանր հետեանքներ ունեցաւ եկեղեցական կեանքի համարեա բոլոր կէտերի վերայ:

Եկեղեցու եւ պետութեան յարաբերութեան հարցը իւր բնական դրութեամբ առաջին անգամ այս շրջանի մէջ ծագեց: Այս յարաբերութիւնները վեց դարերի ընթացքում այն ձևերն ընդունեցին, որոնք երկրորդական փոփոխութիւններով պահպանուել են մինչև այսօր քրիստոնեայ աշխարհի մեծ մասի մէջ: Նոյն իսկ այն յարաբերութիւնները, որոնք իբրև բացառութիւն մի քանի քրիստոնեայ պետութիւնների մէջ գոյութիւն ունին, — թէև հատուկաոր, ունին և իրենց մի քանի օրինակներն այս շրջանի երևոյթների մէջ:

Այստեղ՝ հռովմէական պետութեան սահմաններից դուրս եկեղեցու յարաբերութիւնները դէպի հեթանոս աշխարհն ընդունում են այն առաքելական-քարոզչական բնաւորութիւնը, որ պահպանուել է նորա մէջ մինչև այսօր իսկ: Բաղմութեան մի մասի յաջորդական ազդեցութիւնը միւսի վերայ, քրիստոնեաների աստիճանաբար մուտքը հեթանոս ժողովրդի մէջ փոխարինում է քրիստոնեայ կամաւոր կամ ակամայ պաշտօնեաների ազդեցութեան, որը հեթանոս աշխարհում լինում էր արտաքին, մեծ մասամբ պատահական. իսկ զրա հետեանքն եղաւ ոչ թէ գոյութիւն ունեցող եկեղեցու զօրացումը, այլ նրա մի այլ ճիւղի ծագումը:

Քրիստոնեայ համայնքների ընդհանրապէս ներքին յարաբերութիւններն այնպիսի հաստատուն ձևակերպութիւն ընդունեցին, որ ապագայի համար մնում էր նրա լոկ մանրամասն մշակումը: Նուիրապետական յարաբերութիւնների գլխաւոր կէտերն՝ աշխարհականների, և հոգևոր դասի, ստորին հոգևորականութեան դէպի եպիսկոպոսը, եպիսկոպոսութեան ներքին ճիւղաւորութիւնները մնում են միևնոյնը: Եկեղեցական կառավարութեան ձևերը, պաշտօնեայ հոգևորականութեան ղիրքը դէպի նուիրապետութեան անդամները, ձևաւորում են շատ պարզ կերպով:

Աստուածաբանական մտքի պատմութիւնը կազմում է այս շրջանի ամենափառաւոր էջը, իսկ մի կողմով — մինչև անգամ յատկանիշ բնաւորութիւնն: Եկեղեցական կեանքի այդ կէտը հանդիսանում է կենդրոն, որին ձգտում են քրիստոնէական եկեղեցու բոլոր կենսունակ ոյժերը: Այս շրջանում աստուածաբանական միտքը զարգանում է իւր ամբողջ գեղեցկութեամբ և ոյժով: Նրա արտայայտութիւնների ոյժի մէջ, մեր ժամանակի համար իւր լայն ու խորին արտասովոր այն հետաքրքրութեան մէջ, որ աստուածաբանական միտքը առաջ է բերում հասարակութեան զանազան խաւերում — զղացում է այս շրջանի անմիջական կապը նախորդի հետ, այն ժամանակի՝ երբ մարդիկ ապրում էին իրանց կրօնական համոզումներով և ընդունակ էին նրանց պաշտպանութեան համար անձնագործ լինել: Մեր շրջանի մեծ ներկայացուցիչների գիտակցութեան մէջ ուղղափառութեան համար հերոսական տոկունութեանը փոխարինում է նահատակների հերոսութիւնը¹⁾: Անդադար, մի քանի դար տևող Աստուածաբանական մտքի զանազան անբնական երևոյթների դէմ մղած կռիւը, դաւանաբանական տեսակէտից ունենում է այնպիսի անգնահատելի հետևանքներ, որ նոյն իսկ պահպանողական բողոքականութիւնը չէ մերժում նրանց բարձր նշանակութիւնը: Այս շրջանում քրիստոնէական հարցերի լուծումը՝ Ս. Հոգւոյ, մարգեղութեան, շնորհաբաշխութեան մասին այնպիսի ձևերով արտայայտուեցին, որոնց դէմ այժմեան քննադատական աստուածաբանութիւնը կարող է շատ զօրեղ փաստեր առաջ բերել, սակայն չէ կարող նրանց փոխարինելու համար ամբողջական մի բան և կամ նոյն իսկ իւր առաջ բերած տարածայնութիւնների յաջող լուծման փորձը տալ: Քրիստոնէութեան բովանդակութեան յայտնադործութեան հետ Տիեզերական Ժողովների մէջ մեծ ոյժով զարգանում է և անհատական աստուածաբանական միտքը: Այստեղ յունական եկեղեցին առաջ է բերում խորին և մանրակրկիտ աստուածաբանների ամբողջ

¹⁾ Athan. ep. ad ep. Aeg. et Lib, n. 21. 23 p. 231; 588 sq.

շարքեր, որ ուրիշ շրջաններ կպարծենային եթէ գոնեա մի մի հատ թուել կարողանային: Հռովմէական եկեղեցին էլ այստեղ իւր աստուածաբանական արտադրութեան ամենաբարձր կէտին է հասնում, հանդէս բերելով սմե- նալաւ աստուածաբաններ և բազմակողմանի կրթութեամբ օժտուած գիտնականներ:

Աստուածապաշտական կազմակերպու- թիւնն այս շրջանի վերջը, — յամենայն դէպս յունական եկեղեցում — իւր գագաթնակէտին է հասնում, և յաջորդ պատմութիւնը համարեա նրա վերայ ոչինչ չէ աւելացնում:

Բարոյական կեանքն էլ այս դարաշրջանում մշակում է ճգնաւորական կեանքի նոր ձևեր, որ հին եկե-ղեցուն անծանօթ էր, և որն անփոփոխ պահպանում է արևելեան եկեղեցում, իսկ արևմուտքում զարգանում է զանազան տեսակներով: Այս շրջանի քրիստոնէական կեանքի ընդհանուր բարոյական մակերևոյթը մօտենում է յետագայ շրջանին, որ միատեսակ ընդհանուր պայմանների հետևանք է նրա յայտնութիւնների համար. որքան որ նա արտաքուստ ընդարձակում է, այնքան էլ ներքուստ բարոյապէս թու-լանում է:

Վերջապէս եթէ ուշադրութիւն դարձնենք բացա- սական կարգերի երևոյթների վերայ, — այն ժամանակ կտեսնենք, որ պատմութիւնն այս շրջանումն էլ անպայման յաջողութիւն է ունեցել: Յաջորդ շրջանը բնորոշում է արևմտեան և արևելեան եկեղեցիների բաժանումով և պապականութեան արագ ու արտասովոր զարգացումով: Սակայն եկեղեցիների բաժանումը, աչքի առաջ ունենալով բոլոր հանգամանքներն ու պատճառները, ոչ միայն այս շրջանի մէջ հնարաւոր էր նկատուած — այդ պատ- ճառները քրիստոնէութիւնից առաջ գոյութիւն ունէին, — ոչ, այդ բաժանումը տեղի ունեցաւ հէնց յայտնագործու- թիւններով. յունական և հռովմէական եկեղեցիները արդէն 35 տարի (484—519) շարունակ վէճի մէջ էին, և իսկապէս կարող էին համոզուել որ մէկը առանց միւսի էլ գոյութիւն ունենալ կարող է: Նոյնպէս և պապականութիւնը

այս շրջանում ոչ միայն սկիզբն առաւ այլ և աննկատելի
կերպով իւր զարգացման բարձր աստիճանին հասաւ։
Նիկողայոս Ա, որով սկսւում է եկեղեցական պատմու-
թեան յաջորդ շրջանը, իրենից յետոյ աչքի ընկնող
թեկնածուներ ունէր, իսկ նա իւր մտքերով և գոր-
ծունէութեամբ կատարելապէս միջնադարեան պայերից
մէկն էր։

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՒ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Եկեղեցու պատմութեան այս շրջանն սկսուած է հռովմէական կայսեր քրիստոնէութիւն ընդունելովը: Պետութեան՝ դէպի եկեղեցին ունեցած թշնամական յարաբերութեան բնականի, իրաւականի փոխուիլը, քրիստոնէական կրօնը պետական յայտարարելը—սոքա փաստեր են, որոնք իրենց էական տարրով եկեղեցու միայն արտաքինին են վերաբերում, և որոնք այնքան հարուստ հետեանքներ ունեցան, որ չէին կարող եկեղեցու ներքին յարաբերութիւնների կարգաւորման վերայ առանց ազդեցութեան մնալ: Նոյն իսկ եկեղեցական կեանքի այսպիսի խորին ներքին կողմը, ինչպէս աստիճանաբար զարգացող հաւատի վարդապետութեան բացատրութիւնը, իւր պատմական յայտնութիւնների մէջ սերտ կախումն ունի եկեղեցու պետութեան հետ ունեցած յարաբերութիւնների փոխուելուց: Եթէ քրիստոնէական եկեղեցին մնար իւր նախկին դրութեան մէջ,—ամբողջ դարեր կանցնէին առանց զգալու Տիեզերական Ժողովների կարիքը, Հերիտիկոսների հետ մղած կռիւը ուրիշ բնաւորութիւն կունենար և եթէ նրա դաւանաբանական հետեանքները միևնոյնը լինէին, այն ժամանակ շատ հաւանական է, որ նրա պատմութիւնը բոլորովին այլ կլինէր:

Եկեղեցու և պետութեան մէջ եղած նոր յարաբերութիւնների նշանակութիւնը քրիստոնէական եկեղեցու համար տարբեր կերպով են հասկանում: Գօդֆրիդ Արնոլդի օրերից սկսած եկեղեցական գրականութեան պատմութեան

մեծ մասի մէջ սովորութիւն է մտել՝ ողբալ այդ փոփոխութիւնը: Բողոքական հեղինակները յաճախ են դանդատում և Կոստանդնի շրջանից են նշանակում եկեղեցու «աշխարհականացումը»: Այս հայեացքի խիստ զարգացումով, երկու շրջանների տարբերութիւնը հակադրութիւնների է հասնում, և եկեղեցական կեանքի մէջ գծտութիւն է ենթադրւում: Թարմ, եռանդով և կենսունակութեամբ լի հին քրիստոնեաների կեանքը տեղի է տալիս թոյլ բիւզանդականութեան, բարոյական ազատութիւնը՝ կեսարո-պապականութեան, բռնակալութիւն թէ արտաքուստ և թէ ներքուստ: Բարոյական գաղափարների ձգտման փոխարէն սկսւում է հետապնդումն նիւթական բարօրութեան և արտաքին գերիշխանութեան: Նմանօրինակ հայեացք՝ իւր խիստ ձևով մեր մամուլի մէջ ներկայացնում էին իբրև ուղ և ծուծ ազատամիտ գիտնականութեան:

Սակայն, այն աստուածաբանը, որ իւր դաւանաբանական սկզբունքներով Կոստանդնիս յաջորդող դարում զարգացման նոր շրջան է տեսնում, երբ եկեղեցական պատմութիւնը ոչ միայն կանոնաւոր, այլ շատ տեսակէտից օրինակելի ձևերի մէջ է մտնում,—հաճոյքով կնկատէ, որ նոյն իսկ բողոքական գրականութեան մէջ Արնոլդի հայեցակէտը այժմ շատ յետադէմ է համարւում: Այն գիտնականները, որոնք վերջին ժամանակներս մեզ հետաքրքրող հարցն այս կամ այն կողմից շօշափել են, չեն ընդունում այդ երկու շրջանի մէջ ոչ մի գծտութիւն և Կոստանդնիս պատասխանատու չեն համարում այն բոլորի համար, ինչով որ մեր շրջանի եկեղեցական կեանքն անօգուտ կերպով զանազանւում է նախորդից: Կոստանդնի ստեղծած դրութիւնը մեծ մասամբ նպաստեց բանալու և յայտնագործելու այն մութ կողմերը, որ ծածկուած էին եկեղեցու նախորդ պատմութեան մէջ: Եւ շատ դժուար չէ համոզուել այս հայեցակէտի ճշտութեան մէջ: Հակառակ տեսութիւնը մի կողմն է թողնում ժամանակագրութիւնն այնպէս լիովին կերպով, որ նրան կարելի է մեղադրել թուերի անճշտութեան համար:

Եւ իրօք, Կոստանդնի շրջանի քայքայուող ազդեցութեան ամենախայտառակ ներկայացուցիչներ համարում են այն եպիսկոպոսներին, որոնք պալատականը աւելի էին գերադասում եկեղեցականից, որոնք կայսեր բարեացակամութեան համար պատրաստ էին զոհել և իրենց աստիճանի արժանապատուութիւնը և դաւանաբանական համոզումները: Մի խումբ գիտնականների ընդհանուր կարծիքով այդ տեսակ եպիսկոպոսներից էր Եւսեբիոս Կեսարացին: Սակայն, արդեօք այդ տիպի եպիսկոպոս Կոստանդինը ստեղծեց: Ժամանակագրական տեղեկութիւնը մեզ հաղորդում է, որ Եւսեբիոսը հաւանականօրէն ծնուել է 253—259 թուականներին, որովհետեւ 313 թուականին նա արդէն 54 տարեկան հասակն առած մարդ էր և հաւանականօրէն Կեսարիոյ եպիսկոպոս: Հետեւապէս Կոստանդին Մեծի ժամանակ նա բոլորովին կազմակերպուած և բարոյապէս հաստատուն բնաւորութիւն էր, որը նոր թագաւորութեան քայքայուող ազդեցութեանը պէտք է դիմադրէր: Նոյն տիպի մի ուրիշ եպիսկոպոս—Եւսեբիոս Նիկոմիդիացին հաւանականօրէն Եւսեբիոս Կեսարացու հասակակից էր. 320 թուականներին նա արդէն Բերիտոսի թեմը փոխել էր Նիկոմիդիոյ թեմի հետ: Հետեւապէս այս կիսապալատական եպիսկոպոսն էլ կրթուել էր ազատ, կեսարո—պապական բահաղի առաջ ծուռիկ չճկող Դիոկղետիանոսի շրջանի նահատակների եկեղեցու բարերար ազդեցութեան տակ: Մի խօսքով, ժամանակագրութիւնն ասում է, թէ Կոստանդնի թագաւորութիւնն այնքան երկարատեւ չէր, որ այդ ժամանակ եկեղեցու մէջ առաջնակարգ տեղ բռնել կարողանային նոր ազդեցութեամբ կրթուած անձնաւորութիւններ. մի միայն Ուրսակէսը և Վաղէնտը, որոնք Կոստանդի ժամանակ այնպիսի խայտառակ դեր խաղացին, բարոյապէս մեծացան եկեղեցական կեանքի նոր պայմանների մէջ: Եկեղեցական միւս բոլոր գործիչները, որոնց հետ Կոստանդինը յարաբերութեան մէջ էր, իրենց կրթութեամբ պատկանում են նախորդ շրջանին և իրենց դիրքի համար պարտական են բիւզանդական ազդեցու-

թեամբ դեռ չխմորուած հաւատացեալների ազատ ընտրութեանը:

Եթէ յիշատակենք և մի քանի մանրամասնութիւններ այդ շրջանի վերջին տասնամեակի կեանքից, կտեսնենք, որ Կոստանդնի ժամանակակիցները գործում են նոյն ուղղութեամբ, որով գործել կարող էին իրեն նախորդները, և որոնց ջնջեց Դիոկղետիանոսի հալածանքը: Կոստանդին Մեծի ժամանակի մարդիկ, կայսեր հետ ունեցած իրենց դաշը շատ բարձր են գնահատում, սակայն պակաս չէր գնահատում, օրինակ, այդպիսի կապը կայսեր հետ նաև թէոն եպիսկոպոսը, որ Դիոկղետիանոսի սենեկապետին յայտնի ծրագիրը տուեց: Կոստանդնի շրջանի եպիսկոպոսութիւնը իւր շարքերում թւում է շատ անարժան մարդկանց: Ինչպէս որ Եւսեբիոսից իմանում ենք, Դիոկղետիանոսի ժամանակի եպիսկոպոսներն էլ իրենցից իբրև կրօնական և բարոյական լուսատու աստղեր չեն ներկայացնում, և նրանց գործունէութիւնն այնպիսի գոյն ունէր, որ մեր պատմագիրը ստիպուած լուրթեամբ է անցնում:

Համեմատելով առաջ եկած փոփոխութեան զանազանատեսակ հետևանքները, մենք ոչ թէ բոլոր կէտերում անկումն, այլ ընդհակառակը յառաջագիմական շարժումն կտեսնենք: Եկեղեցական կեանքն իւր սովորական ձևերի մէջ է մտնում, որ պահպանւում է նաև յաջորդ պատմութեան ընթացքում: Իսկ եկեղեցական պատմութեան իսկական շրջանը յայտնագործող իրողութիւնը վիճաբանութիւնների առարկայ կլինի մինչև այն ժամանակ, մինչև որ չի գտնուի եկեղեցու և պետութեան մէջ գաղափարական յարաբերութիւնների ձևը: Փորձենք բացատրել նրա հետևանքի իսկական ծաւալը և դաշն կապող երկու գործոնները—եկեղեցու և պետութեան անգլիկանական չափը:

1805 (մի խոսքով: A. B.

I. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՄԵԾԻ ՔՐԻՍՏՈՆԵՌԻԻՆ ԸՆԴՈՒՆԵԼԸ ¹⁾

Նոր դաշնակիցների յարաբերութիւնների հաստատութեան եղանակը շատ բանով էր կախուած քրիստոնեայ առաջին կայսեր սեպհական հայեցակէտից, այն փաստերից, որոնցով առաջնորդուում էր նա քրիստոնէութիւնն իւրացնելու համար, նրա դէպի նոր հաւատն ունեցած տրամադրութեան անկեղծութիւնից:

Բողոքական շատ գիտնականների համար անվիճելի մի փաստ է, որ Կոստանդինը ներքին համոզմամբ չէ քրիստոնէութիւն ընդունել: Եթէ իրօք ճշմարիտ է այդ, այն ժամանակ եկեղեցու համար այդ փաստը յաղթութիւն չի կարող համարուել, և նոյն իսկ հարց կծագի թէ ինչո՞ւ եկեղեցին իւր ծոցն ընդունեց այդպիսի մարդուն: Սակայն քրիստոնեայ դառնալու այս ձևի բացատրութիւնը («առանց ներքին համոզման») գործի էութիւնը չի փոխում, և հաւատն ընդունելու փաստն դարձեալ կարօտում է բացատրութեան. եթէ Կոստանդինը քրիստոնէութիւն ընդունեց առանց ներքին համոզման, այն ժամանակ ի՞նչ պատճառներ դրդեցին նրան այդ քայլն անելու:

Եկեղեցու հին պատմադիրներից և առաւել Եւսեբիոս Կեսարացուց բոլորին յայտնի է, որ 312 թուին Մակսենտի հետ վճռական պատերազմից առաջ Կոստանդինը

¹⁾ Հմմտ. Th. Brieger Constantin der Grosse als Religionspolitiker Gotha, 1880, J. Burekhardt, Die Zeit Constantin's des Grossen. Leipzig, 1880. Hauck's Realencyclopädie für protest. Theologie und Kirche, գրք. X, 757 - 58. V. Schultze, Konstantin der Grosse յօդուածը. — Հմմտ. А. Спасский, Обращение императора Константина Великого въ христианство, «Богословский Вѣстникъ» 1904, դեկտեմբեր և 1905 թուի յունուար: А. Б.